

**ПОЛІСЬКА ЛЕКСИКА В РОМАНАХ МИКОЛИ ЗАКУСИЛА:
АРХАЇЗМИ, ЗАПОЗИЧЕННЯ**

Анотація

У романах Миколи Закусила проаналізовано лексичні особливості поліської говірки. Використані автором поліські лексеми систематизовано і прокоментовано з погляду походження. Встановлено, що значну групу складають архаїзми та лексичні запозичення. З'ясовано специфіку використання письменником діалектних елементів та функції діалектизмів у художній мові.

Ключові слова: поліська говірка, діалектизм, лексичний діалектизм, архаїзм, лексичні запозичення.

Загальноновизнано, що поліські говори відносно мало впливали на формування української літературної мови. Сліди північноукраїнської мовної стихії, звичайно, відчутні у творах Лесі Українки, Ганни Барвінок, П. Куліша, С. Васильченка, П. Тичини, О. Довженка, У. Самчука, Ф. Одрача, М. Олійника, П. Маха, але ці письменники обмежувалися здебільшого окремими поліськими вкрапленнями.

Інтерес майстрів слова до північноукраїнської говірки як джерела якісно нових, свіжих художніх засобів виразно посилюється від початку 90-х рр. ХХ ст. Серед сучасних авторів, які першими вдалися до «олітературнення» поліського діалекту, – відомий прозаїк Микола Закусило. У романах «Книга плачів» (1993 р.) та «Грамотка скорблячих» (1995 р.) він майстерно й умотивовано використав елементи середньополіської говірки рідної Овруччини, причому достатньо повно й системно представив діалектні риси на всіх мовних рівнях. Найбільший інтерес становить місцева лексика, яка відображає колорит поліського мовлення, специфіку побуту, господарювання, особливості рельєфу

та ін. Незважаючи на це, північноукраїнські лінгвальні елементи у творах письменника ще не були предметом спеціального дослідження.

Мета пропонованої праці – у творах Миколи Закусила простежити лексичні елементи середньополіської говірки, зокрема архаїзми й запозичення з інших мов. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: а) визначити корпус використаних у текстах лексичних діалектизмів; б) систематизувати говіркові лексеми і прокоментувати їх за походженням; в) простежити специфіку використання письменником діалектних слів і з'ясувати їх функції в романі.

Значну частину залучених М. Закусилом діалектних лексем можна кваліфікувати як виразні архаїзми праслов'янського походження: *летось* «торік», похідні *летошній* «торішній», *позатолетошній* «позаторішній», пор.: *Летось вирубали штири з половиною кубов* [7, с. 438], *У нас же затиш, летошні й позатолетошні покої* [7, с. 447], – продовжують **lětosь* «цього літа, року» > «минулого літа, року» [3, с. 269]; *п'яло* «вилки, на яких розвішують шкіру», пор.: *Шкурки кролячі на п'ялах сохли* [7, с. 487], – продовження **pędlo* «знаряддя для розтягування» [4, с. 649–650]; *вистебка* «опалювана комора в сінях», пор.: *З вистебки квашеної капусти принесе, каже, єж* [7, с. 393–394], *Можна було потрапити у хлівець... і у вистебку* [7, с. 486], *Он корова зайшла у вистебку!* [8, с. 13], – похідне від **jьstьba* «дім; господарство» [1, с. 382]; *овшула* «пазовий стовп каркасної будівлі», пор.: *У дірках між овшулами, у стелі висіли, стирчали й лежали різні струги, коловороти, кельми, долота* [7, с. 486], *З-за овшули вийшов півник* [8, с. 27], – похідне від **šula* «стовп», хоч існує версія про запозичення литовського *šūlas* «т. с.» [6, с. 487]; *блюдити* «наглядати», пор.: *Токо десь бульдозерист шльондравса, ходив і блюдив* [7, с. 478], – пов'язане із **bljusti* «т. с.» [ЕСУМ, т. 1, с. 214]; *окрияти* «стати здоровим», пор.: *Ти вже окрияв* [7, с. 423], – продовжує **(o-)krъjati* «т. с.» [3, с. 99]; *культя* «залишок відрізаної ноги чи руки», пор.: *Чув, як нили культі* [8, с. 118], – продовжує **kult-* [3, с. 137–138]; *туск* «туга, смуток; пригніченість», *тускний* «сумний, пригнічений», пор.: *Бербериха всихала, туск бив з болотних*

отворів [8, с. 129], *Народ темний, тускний* [8, с. 136], – продовжує **tuskъ* «т. с.» [5, с. 685]; *коришун* «шуліка», пор.: *Риба вгледіла коришуна* [8, с. 143], – продовжує **k^ʰršunъ* «т. с.» [3, с. 46]; *луч* «промінь», пор.: *А старіє бедунци кажут, що війни не буде, а як буде, то вогнем і лучами* [8, с. 13], – продовжує **lučъ* «т. с.» [3, с. 314]; *год* «рік», похідні *годок, годочок*, пор.: *І за 10 годов значок, і за 20 годов значок* [7, с. 515], *Семочки годков одтарабанив* [7, с. 402], *Вже маю почти сімдесят годочков* [7, с. 441], – продовжує **godъ* «т. с.» [1, с. 544–545].

Архаїчні корені у структурі зберігають слова *пулькатий* «витрішкуватий», пор.: *Звідти, з чорної зябкої челюсти, виходив упир, хижо зириє пулькатими очима* [8, с. 129], – пов'язане з **puliti* «висувати, набухати» [4, с. 630]; *повнежуваца* «відчувати гостру потребу, жадати», пор.: *Повнежувалиса все до цього курева* [7, с. 401], – продовжує **něga* «радість» [4, с. 95]; *мозглятник* «гниле, чахла дерево», пор.: *Ми проминули їх, щогловий ліс, мозглятник* [7, с. 430], – похідне від **mъzglyъ* «вогкий, сирий» [3, с. 497]; *зябкий* «холодний», *зябло* «холодно», пор.: *Звідти, з чорної зябкої челюсти, виходив упир* [8, с. 129], *Нашимшувавсь вже по пельку, зябло* [7, с. 423], – пов'язане з **zēb-* [2, с. 285]; *утіний* «качиний», пор.: *Бор утіний, казали, на пташиному острові* [7, с. 436], – похідне від **oty* «качка» [1, с. 440]; *космачі* «агрус; малина (?)», пор.: *В садку дозрівали груші і космачі* [7, с. 485], – похідне від **kostъ* «волос» (мотивація – наявність волосків на листі, стеблах чи інших частинах) [3, с. 50]; *стиркати* «стромляти», *вистиркуватися, вистиркнутися* «стирчати», пор.: *Тоді же Федора стиркала голки в каструлю з кип'ятком* [8, с. 128], *Коріння вистиркувалось з води* [8, с. 143], *З річки вистиркнулося мокре гілля* [7, с. 484], – похідне від **st^ʰrkati* «стирчати» [5, с. 429]. Оформлення іменника *черін* «черінь, майданчик над склепінням печі» відображає зв'язок із **čerěнь*, паралельним до **čerěнь* [6, с. 306].

Часом є підстави для припущень про наслідки певних фонетичних модифікацій, які затемнюють структуру архаїчних основ. Наприклад, лексема *вихарашати* «каструвати», пор.: *Гичку жала кнуру, якого вихарашали* [7,

с. 479], – дериват від незасвідченого **хорошати* «т. с.», яке, у свою чергу, вважають результатом фонетичного розвитку **xolstiti* [6, с. 197]. Діалектизм *гергавка* «горло», вжитий у реченні *Звідти вони [жаби] падали у роззявлену гергавку* [8, с. 16], як і діалектне *гергавка* «т. с.» [1, с. 498], можна зіставляти з *карк*, діалектним *торгоші, коркоші* «плечі», а отже, зводити до **k^orkъ* «шия» [3, с. 26].

Наслідок різнотипних модифікацій засвідчує структура діалектизму *хмареча* «лісова хаща», пор.: *Ми вийшли з хмаречі на галявину* [7, с. 430]. Варіант *хмеречця* «т. с.», припускають, є наслідком контамінації лексем *хмиз* і *дрючця* або *сучця* [6, с. 188]. Проте більше підстав зіставляти лексему *хмареча* з діалектним *мереча* «т. с.», що продовжує **merča* «т. с.» [3, с. 441], точніше, вважати **хмареча* результатом контамінації лексем *мереча* і *хмиз*. Розвиток у ненаголошеній позиції [e] > [a] після губних – характерна риса овруцьких говірок; її, скажімо, більшою кількістю прикладів засвідчили інші «древлянські» письменники – О. Кулеш та В. Даниленко.

Зауважений у контексті *Там поріс ятельник* [7, с. 484] іменник *ятельник* засвідчує, мабуть, регресивну дисиміляцію на віддалі за місцем і способом творення [д'..т] > [й..т] у структурі *дятельник* «в'язіль різнобарвний» [9, с. 71], а отже, може бути зведений до **detel-, *detelina* «конюшина» [2, с. 154].

Із контексту *Така жичка робиться на душі, такая моторошность і ковзлятинка* [8, с. 148] складно точно встановити значення використаних автором лексем *жичка* і *ковзлятинка*, що позначають якісь негативні відчуття людини (можливо, страх, тривожність, незадоволення чи інше). Видається можливим слово *жичка* пов'язувати із **žegti* «палити» [2, с. 191], а *ковзлятинка*, як і діалектні *ковзитися* «вередувати», *ковеза* «вередун», *ков'яза* «мерзляк», *ков'язнути* «ціпеніти; вмирати» і под., – із **kovęz-* [2, с. 488]; звичайно, лексема *ковзлятинка* за такої умови засвідчує поліетапність фонетичних та структурних модифікацій, наприклад, через деетимологізацію.

Щодо окремих діалектизмів можна лише припускати їх зв'язок з архаїчними основами. Це стосується лексем *мизатий* «щокатий», див.:

Мизатий про мене забув [7, с. 429], пор. діалектне *миза* «морда; рило», яке визнане неясним, але зіставляється з давньоіндійським *tūkham* «паша, морда», грецьким *μύζα* [3, с. 458]; *бахили* «нерівні, круті береги [?]», див.: *Зрезував береги, такі бахили були круті, коні карачкались, то зрезував* [7, с. 477], пор. діалектне *баха* «випуклість», яке визнане неясним, але пов'язується з **бах-* «набухати» [1, с. 152]; *ковдобанка* «яма з водою, ковбаня», див.: *Так і посипались біля ковдобанок* [7, с. 438], пор. діалектне *ковдоба* «т. с.», що визнане неясним, але пов'язується із **kolti* «довбати» або із **ka-d'lbъ* «кадіб» [2, с. 481–482]. Сюди ж можна віднести збірний іменник *лабузинне* «бур'ян», див.: *Того лабузиння ціли лес* [7, с. 479], пор. діалектне *лабуз* «т. с.», що визнане неясним, але зіставляється з давньоіндійським *libujā* «очерет, ліана» [3, с. 175]. Дивно, правда, що варіант *лабузинне* відсутній у спеціальній праці, яка фіксує поліську сільськогосподарську лексику [10, с. 94]. Натомість дослідники вказують лексему *хлабустін'н'е*, але зі значенням «стебла з листям, які залишаються на грядці після збору капусти» [10, с. 85].

Письменник із поліської говірки перейняв виразні полонізми: *арцаб*, *арцаба* «пазовий стовп у будівлі, який не закопується в землю, а ставиться торцем на підвалину; одвірок», пор.: *Сорочка Савчина розчепилася на арцабі і, як крило, трепотєла* [7, с. 479], – запозичення польського *arcaby* «рами, лутки», пов'язаного з *warsaby* «шашки, шашкова дошка» [1, с. 90]; *легар* «поперечна підвалина, на яку настилається підлога хати», пор.: *Це вже ек строїлиса познєй, то попотягали тисє легара* [7, с. 463], – запозичення польського *legar* «лага» [3, с. 150]; *венджі* «змійовик, холодильник у вигляді спіралевидної труби», пор.: *В діжках танцювала брага, бігла у венджі* [8, с. 114], – запозичення польського *węże* «вужі» [1, с. 349]; *раяти* «радити», пор.: [8, с. 111], – запозичення польського *raić* «т. с.» [6, с. 35]; *поленбица* «полядвиця», пор.: *Здор стопила, оточини є, м'ясо – поленбица на хибу, один м'якиш* [8, с. 113], – запозичення польського *połędwica* [4, с. 506–507]; *бедз*, *без* «бузок», пор.: *Бедз горит пуд вокнами* [7, с. 480], *І ще цьвет безу мочай* [7, с. 507], – запозичення польського *bez* «т. с.» [1, с. 161]; *шихля* «лихоманка», пор.: *Шихля в мене тут*,

нашимшувався вже по пельку, зябко [7, с. 423], – як і діалектне шухля «т. с.», може бути наслідком експресивної видозміни польського *szuchta* «т. с.» [6, с. 497]; *дзьоба* «зневажливо про жінку», пор.: *Наоспитувала, сем'ю інтернаціоналістську, хартію заболену сотворила, йопозорилась, дзьоба* [7, с. 429], – як і діалектні *дзьона*, *дзюба* «дівчина», може бути запозиченням польського *dziopa* «т. с.» [2, с. 63].

М. Закусило використав запозичення і з інших мов. Лексема *кантарка* «вузечка», пор.: *Різний конячий реманент: кантарка, цибля...* [7, с. 487], – продовження угорського *kantár* «т. с.» [2, с. 366]; *бунда* «довге плаття», пор.: *Дак Феніна мати, Гилярка... закинула бунду і виставила круглу диню раком* [8, с. 34], – запозичення (мабуть, через польське і словацьке посередництво) угорського *bunda* «хутро, шуба, кожух» чи румунського *búndă* «бурка, шуба; хутряна безрукавка» [1, с. 295]; *букиша* «залізна втулка в колесі», пор.: *Букиши для коліс* [7, с. 487], – давнє запозичення з німецької мови, продовження німецького *Büchse* «втулка» [1, с. 288]; *цибля* «вудила», пор.: *Різний конячий реманент: кантарка, цибля (те, що в рот коню, коли гнuzдають)* [7, с. 487], – мабуть, варіант фіксованих у правобережнополіських говірках лексем *цугл'а*, *цугла*, *цугло*, *цугл'і*, *цубл'і*, *цуб'їє*, *субл'і* [11, с. 144], а отже, продовження німецького *Zug* «рух; перехід; потяг; тяга; ковток» [6, с. 264]; *бовкун* «запряжений одинцем віл», пор.: [7, с. 481], – похідне з суфіксом *-ун* від румунського *bói* «віл» [1, с. 218–219]; *скацапніти* «спорожніти», пор.: *Скацапніло подвір'я* [7, с. 383], як і варіант без метатези *капцаніти* «убожіти, занепадати», – продовження ідиш *kárcəp* «жебрак, бідак» [2, с. 380]. Лексема *згириця* «згинуті, померти (?)», пор.: *Думав, кончина, уже згирлюса* [7, с. 463], можливо, пов'язана з діалектним *гирити* «занапащати, втрачати», яке визнано запозиченням із чеської та словацької мов [1, с. 508]. Лексема *шершебка* «вид рубанка» [7, с. 487], – експресивний варіант германізма *шерхебель* «вузький рубанок» [6, с. 487]. Іменник *шараміжник* «нероба», пор.: *Тис шараміжники поприходет до Гальки, крутет патіхони* [8, с. 10], як і російський відповідник *шаромыга* «т. с.», за М. Фасмером, варто виводити від французького вислову

cher ami «милий друг» [13, с. 411]. Очевидно, до запозичень належить і лексема *фельса* «продовбаний у стіні вертикальний паз, у який вставляють кінці колод міжкамерної стіни», пор.: *Одбирники для фельси* *Одбирники для фельси (четвертинку у віконних рамах вибирати)* [7, с. 487].

Із мовлення своїх земляків М. Закусило перейняв запозичення з російської мови, як-от: *сцепленіє* «зчеплення» [7, с. 434], *загноєніє* «нагноєння» [8, с. 131], *подозреніє* «підозра» [8, с. 35], *отечество* «вітчизна» [7, с. 42], *ружжо* «рушниця» [8, с. 74; 7, с. 482], *вошем* «одним словом» [8, с. 95; 7, с. 508], *понімаєш* «розумієш» [8, с. 95], *пойняв* «зрозумів» [7, с. 397], *нравицца* «подобається» [7, с. 377], *помниш* «пам'ятаєш» [7, с. 380], *не розличиш* «не відрізниш» [7, с. 394], *считаєш* «рахуєш» [7, с. 402], *простірнула* «випрала» [7, с. 416], *утром* «вранці» [7, с. 429], *почти* «майже» [7, с. 441], *стоїт* «коштувати» [7, с. 444], *гусударству* «державі» [7, с. 462], *обчественни* «громадський» [7, с. 463], *храбриє* «хоробрі» [7, с. 482], *почотни* «почесний» [7, с. 515] та ін. Можливо, з російським *оболтус* «телепень», похідним від *болтать* «базікати» [12, с. 105], пов'язана лексема *белтус*, пор. у контексті: *Чо' ти минє цівкаєш, белтус?!* [7, с. 426].

Поліські лінгвальні елементи фонетичного, морфологічного та синтаксичного рівнів М. Закусило використовує в основному в мовленні персонажів, а також в авторських роздумах і спогадах, які в обох романах послідовно виділено курсивом. Натомість лексичні діалектизми, окрім того, досить часто трапляються й у звичайному авторському тексті, особливо тоді, коли письменник намагається підкреслити специфіку місцевого побуту, господарювання чи ландшафту. У такий спосіб М. Закусило виявив майстерність і в мовній характеристиці героїв, і у відображенні поліського колориту.

На жаль, письменник рідко пояснює значення діалектизмів, тоді як деякі з них із контексту не зовсім зрозумілі, окрім того, мають затемнену мотивацію. Частина таких слів, звичайно, фіксує «Словник поліських говорів» [9], інші спеціальні праці, проте читачеві зручніше було б сприймати текст, якби сам

автор більш послідовно коментував значення діалектних лексем у посторінкових виносках.

Перспективи дослідження вбачаємо в потребі аналізу інших груп поліської лексики, опису місцевих лінгвальних явищ фонетичного, морфологічного та синтаксичного рівнів.

Список використаної літератури

1. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 570 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 4. – 653 с.
5. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 5. – 703 с.
6. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 6. – 566 с.
7. Закусило М. Грамотка скорблячих : роман-жальки / М. Закусило // Вечеря на дванадцять персон: Житомирська прозова школа / Упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка. – К. : Генеза, 1997. – С. 373–518.
8. Закусило М. І. Книга плачів : роман-міф / М. І. Закусило. – К. : Укр. письменник, 1999. – 159 с.
9. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
10. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук. – К. : Наукова думка, 1985. – 312 с.

11. Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – К. : Наукова думка, 1990. – 291 с.

12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1964. – Т. 3. – 827 с.

13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1973. – Т. 4. – 852 с.

Andriy Yavorskiy

**POLISSYAN VOCABULARY IN THE NOVELS BY MYKOLA ZAKUSYLO:
ARCHAISMS, BORROWING**

Summary

Lexical peculiarities of Polissyan dialect in the novels by Mykola Zakusylo are analyzed. Polissyan lexemes used by writer are systematized and commented in terms of their origin. The researcher reveals significant group of archaisms and lexical borrowings. The specificity of use of the Polissyan patois elements by the author and the function of the dialectal words in the artistic language are indicated.

Key words: *Polissyan dialect, dialecticism, lexical dialecticism, archaism, lexical borrowing.*